

Петро Кравченко

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

КУЛЬТУРА ТА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ

З поняттям «культура» здебільшого пов'язують уявлення про нові суспільні цінності, важливий зміст, прихований в історичних предметах, подіях. Саме цей зміст дає змогу вважати, що той чи інший предмет, звичай є культурна цінність. Державність також є культурною цінністю, а тому нічого дивного в тому, що нова державність будує нові культурні цінності. Однак ця обставина стає причиною ряду істотних проблем, які ми розглянемо.

Метою цієї статті є актуалізація певного типу культури, якій можливо покласти в основу української державності.

Згідно із даною метою автор розкриває деякі аспекти відновлення цілісного образу національної культури та формування цивілізованої ідентичності українського соціуму.

Історія розвитку суспільства — це історія індивідуального розвитку людей: кожне суспільство оцінюється за тим, які особистості воно формує, яким віддає перевагу. Це — культурне обличчя суспільства, котре неможливо замінити ніякими показниками розвитку, тим більше — кількісними. Без культури суспільство не існує як упорядковане ціле, воно зазнає тотальної деградації. Держава, яка не розуміє цієї пріоритетності культури й не створює першочергово необхідних умов для її розвитку, не здатна ніякими іншими способами боротися з кризою в суспільстві.

Діапазон культури вельми широкий, він, зокрема, має національний і загальнолюдський аспекти. Культура теж складається з «цехів» і «еліт» (де чинні критерії знань, майстерності, результативності), але вона не замкнена стратом. Коли вчений, інженер або спортсмен досягає результатів усезагальної значущості, здобуває народну славу й визнання, він мусить бути морально адекватним тій славі, бо стає репрезентантом національної культури. Письменники, митці, публіцисти, філософи й релігійні діячі покликані формувати моральний і світоглядний горизонт народу. Отже, національна еліта обов'язково належить культурі, бо культура — спосіб національного буття (ширше — вселюдського). Але не всі діячі культури, ясна річ, належать до національної еліти.

Можна прекрасно співати, майстерно грати на інструменті, писати цікаві книги, або правити в церкві й не бути тим, кого в Індії звать махатмою — Великою Душею. Звідки з'являється розуміння безмежного смислу буття, який витискає із серця: «за всіх скажу, за всіх — переболію»? Генетично це результат зв'язку з тотальною Всеєдністю Всесвіту, тобто здобуток релігійний. Але оскільки люди живуть у семантичних (смыслових) світах певних культур, то митцеві достатньо відчутти себе серед спільності «мертвих, живих і ненароджених», обійняти душею, мов крилами, долю рідної землі й народу.

Культурна еліта мусить виконувати майже релігійну місію — одухотворювати буття, спілкуючись із Вічністю, і тому не повинна орієнтуватися на політику. Такі тандеми, починаючи з Грушевського, Винниченка, зазнавали неминучої поразки. Але заклик, порада й присуд політикам — прерогатива українських «махатм». Річ у тім, що культура і політика — різні. Культура звернена до традиції, отже, до минулого, звідки, мов Антей, черпає мудрість для узгодження суперечливих інтересів у результативному виборі і проекті. Між одним і другим має бути дистанція поваги й вимогливості.

Ця дистанція особливо важлива для політиків, бо вона є правдою їх внутрішнього ставлення до самого себе. Політик — актор, він мусить імпонувати різним прошаркам строкатого суспільства. Але біда, коли маска приростає до лица (ефект Нерона). Уся сила

можновладця — у майстерності володіння іміджем, але коли імідж домінує над особистістю, то від неї залишається пусте місце й «маємо те, що маємо». Специфічний критерій належності до політичної еліти — уміння володіти внутрішньою (до себе) і зовнішньою (до електорату) дистанцією, наближатися і віддалятися, культура парадоксального сполучення глибоко усвідомленої правди й компромісного іміджу [6, с.12 — 13].

Політик, яку б соціальну орієнтацію він не обрав (навіть комуністичну), мусить розуміти, що його згадуватимуть онуки й правнуки відповідно до того, як він дбав про свій народ, державу, а особливо культуру. Бо в культурі — сенс і підсумок життя генерацій, вона — засада тієї внутрішньої правди, без якої політик — просто брехун, а пересічна людина — обиватель.

Сучасна філософська думка з позицій культури не ототожнює цього феномена із сукупністю досягнень суспільства в його матеріальному і духовному розвитку. Частіше культура розглядається крізь призму її співвіднесеності з життєдіяльністю не абстрактного, а конкретного суб'єкта, в єдності його соціальних, психологічних і біологічних характеристик. Культура розглядається як засіб буття індивіда у світі, що дає особистості можливість жити, творити і, згідно з власними уявленнями, ставитися до навколишнього світу і до себе. Поняття культури, таким чином, досягає максимальної універсализації.

«Культура є засобом людського буття й обіймає не лише форму, а й увесь без винятку зміст того, що людина робить і чим живе на цьому світі. У такому разі культура стає всезагальною і повсюдною» [3, с.87]. Сучасні концепції культури долають протиставлення людини світові культури, констатується також той факт, що людина вже з перших хвилин існування є людиною культури, а не позакультурним феноменом. Мова йде про індивідуальну буттєвість культури: «...справжня суть культури полягає в тому, що вона як індивідуальна орієнтація не зводиться до забезпечення власної привітності, а спрямована на взаємодію з іншими, на забезпечення роду, на буттєвість людськості... Неповторність індивідуального буття інтегрується в спільну буттєвість саме культурою» [10, с.553]. У філософії вводиться поняття культурної реальності, бо навколо людини не хаос і безладдя, а дійсність, яка є результатом діяльності предків протягом тисячоліть. Тому все, що оточує нашого сучасника, містить певні зміни, результати праці багатьох поколінь, зафіксовані як у матеріальних цінностях, так і у формі культурних традицій, мов, звичаїв. Наше життя — це миттєвість у культурній реальності, яка може розумітися як процес розпредмечення світу речей, охоплення змістів, значення чужих думок і прагнень, донесених нам крізь віки.»... Значення є основою буття. Наші вчинки визначаються тим, які значення ми обираємо» [2, с.9], — пише Д.Бом. Характерна властивість цього процесу — його природність: кожен із нас відчуває себе часткою саме свого світу, свого оточення — цієї родини, цього народу — і сприймається це як належне, невід'ємне. Тому важко зовнішніми силами примусити людину відмовитися від своїх цінностей, від віри, рідної мови, важко здійснити культурну революцію, примусивши людей навчитися читати і рахувати. Культура не є чимось протилежним людині, передусім вона є засобом людського буття.

Академік В.І.Шинкарук розглядав культуру в її двох «іпостасях»: як формотворення людського духу і як «субстанцію» цих формотворень, тобто її світоглядні категоріальні основи. Він зазначав, що водночас культура є і «способом буття» людини у світі. Світ людського буття — не мертва матерія, не природа як така, а «олюднена природа», «світ культури...» [12, с.47 — 59].

Принцип буттєвості в застосуванні до осмислення поняття культури потребує розгляду культури в трьох часових вимірах і в розрізненні буття й суцього. Наприклад, антична культура була реально суцього «свого часу» у грецькому та римському суспільстві. Нині її реально суцього буття, її існування, побут — у вигляді залишків певних предметних форм (архітектурних споруд, скульптур, зразків мистецтва, окремих творів з міфології, літератури, філософії тощо). Навпаки, її буття, як особливої культури, зберігається в бутті історичного в конкретній культурі сьогодення, у «тут» і «тепер» сучасних національних культур європейської цивілізації.

Певно, всі погодяться, що українське суспільство переживає період радикальної соціальної трансформації, яка охоплена важкою інтелектуальною та духовною кризою. На сьогодні ця криза продовжується, хоча й вона була закладена ще в так звані радянські часи.

Соціокультуролог Олександр Ахієзер стверджує: «Слабкість радянської державності полягала в тому, що вона не мала на масовому рівні міцної культурної основи. Давній синкретизм руйнував державність, а культура, пов'язана з ростом і розвитком, мала в суспільстві слабку односторонню підтримку, що не сприяло перетворенню цього типу культури на основу державності» [1, с.131].

Який же тип культури слід покласти в основу української державності? Питання складне, бо культура завжди обстоює свій духовний суверенітет, на який посягає держава. Наша культура переживала, здається, не бачений досі у світі тотальний пресинг із боку влади, але її bastions не були дощенту зруйновані. Цінності й традиції національної культури збереглися в багатьох формах, хоча втрати страшні. Навіть сьогодні, за умов свободи національно-культурного відродження, відсутності цензури та прямого пресингу на митця, можливостей для творчої самореалізації, для жадання інтелектуального потенціалу суспільства мізерно мало.

Митець не може навіть стати в традиційну й (необхідну!) для суспільства духовну опозицію до держави, бо немає, по суті, незалежних форм і механізмів, які б забезпечили це «критичне відчуження» митця від державної політики. Неминуче він потрапить у пастку ідеологічної чи фінансової залежності, яку приготували ті чи інші політичні, фінансові угруповання. Водночас митець, інтелектуал не може свідомо відсторонитися від державобудівничого процесу, бо він усвідомлює, що тільки демократична правова держава здатна забезпечити формування тих структур та механізмів, які б сприяли реалізації його творчих задумів. Отже, головне — це демократизація українського суспільства. Демократія повинна стати органічним елементом культури суспільства, бо «...культура, у широкому розумінні значення цього слова, є фундаментом нової цивілізованості, що формується у світі» [11, с.56]. Одновимірний прагматизований індустріальний розвиток сьогодні не є визначальним критерієм соціального прогресу, хоча для соціально-економічної ситуації в Україні це непереконливий аргумент. Проте сучасні постіндустріальні суспільства, які рухаються в напрямку трансформації до інтелектуальних суспільств, за критерії соціального розвитку вважають ступінь зовнішньої свободи людини [9].

Інтелектуальне суспільство — це суспільство, у якому домінує новий тип соціальної інтеграції — організація. Але в майбутньому (для нас!) суспільстві автор цієї концепції Пітер Друкер не бачить «тієї інтегруючої сили, яка змогла б об'єднати окремі його організації» [4, с.56].

Проблема національної самоідентифікації — ключова для українського суспільства, котре повинно сформуватися в духовно цілісний організм. Це проблема консолідуючого начала, об'єднавчої ідеї, яка б організувала систему ціннісних орієнтацій суспільства. На думку деяких культурологів, нова суспільна солідарність не народиться, якщо ми не будемо розуміти суспільство як культурний організм: «Необхідне розуміння суспільства як культурного організму, де ключовою, організуючою, мотивуючою ідеєю є «національна ідентичність» [7, с.83]. Вони констатують, що в більшості країн СНД і постсоціальної Східної Європи «...політичний процес розгортався насамперед під знаком гуманітарних домінант — проблем національної незалежності та ідеологічності, збереження рідної мови і традицій, морально-релігійних цінностей» [7, с.92].

Сучасна культурна ситуація в Україні свідчить, що існування власної держави ще не є гарантом свободи нації. Без формування певного типу культури, який би став основою державності, ускладнюється процес досягнення повноти національного самоусвідомлення за умови власної держави. Саме тому національний фактор відіграє сьогодні визначальну роль у формуванні духовно-світоглядного змісту системи ціннісних орієнтацій.

Україна сьогодні стоїть перед глобальною проблемою: як відновити цілісний образ національної культури, як набути свою, національну, цивілізовану ідентичність.

Нова історична реальність для більшості з нас є сама собою людсько-психологічною спонукою, стимулом для духовного оновлення суспільної атмосфери, а поривання до відновлення духовної ієрархії шляхом розчищення простору внутрішньої свободи переростатимуть у ширший культурний рух, у формування нової системи культурних

орієнтацій. «Світ колективних ідентичностей» (Е.Сміт) не виникає сам собою [5]. Він є продуктом набуття безперервності історичного і культурного розвитку нації, нівелювання традицій, вільного «проростання» національного «я» на духовному полі світової культури [7, с.74].

У сучасних розвинених постіндустріальних державах можна виокремити три найголовніші моделі взаємовідносин держави з культурною сферою: американську, британську та французьку. Вони різняться рівнем державного втручання в процеси підтримки культури, обсягом і механізмами недержавної підтримки митців та мистецьких заходів.

Американська модель відзначається децентралізацією підтримки культури, провідною роллю приватних пожертвувань та фондаций, високим рівнем власної господарчої ефективності культурно-мистецьких заходів.

Для британської моделі характерна підтримка культури державою за принципом «витагнутої руки», шляхом розподілу бюджетних коштів через автономні недержавні й напівдержавні інституції.

Французька модель передбачає потужну й доволі централізовану державну підтримку національної культури.

Варто відзначити, що створення тотально-контрольованої комуністичною державою багатоступеневої культурної ієрархії в колишньому СРСР значно полегшилося тим, що практично було збережено, з незначними модифікаціями, систему підпорядкованих міністерству всіх культурних закладів: театрів, музеїв, культурно-освітніх центрів, де артисти могли дослужитися до звання «заслужений» чи вийти після 15 років праці у відставку з правами канцелярських службовців третього розряду. Ця система продемонструвала дивовижну здатність ефективно мобілізувати культуру на виконання будь-яких, зовні часто цілком протилежних ідеологічних завдань.

Натомість у США, де ніколи не існувало монархічної сваволі, створення театральних антреприз та музеїв було спершу справою заповзятих одинаків чи місцевих спільнот і лише згодом держава долучилася до регулювання процесів у сфері культури, взявши під свою опіку деякі найголовніші об'єкти національної спадщини й створивши пільгові податкові умови для недержавної підтримки мистецтва, ширше — для діяльності в так званому «неприбутковому секторі» — сфері освіти й культури.

Не даремно у середовищі прагматичних політиків починає утверджуватися думка, що високі (елітарні, академічні) форми культури не повинні підтримуватися державним бюджетом за рахунок податків, зібраних із людей, котрі загалом, такою культурою не цікавляться, а мусять бути винятково приватною справою людей, готових, скажімо, платити за свою любов до опери з власної кишені. Очевидно, згадана вище світоглядна проблема ще тривалий час не буде для нас визначальною (хоча відверто прагматичні погляди щодо культури вже висловлюють чимало політиків-«реформаторів» молодшої генерації). Натомість сучасні стосунки між українською культурою і державою обтяжені цілим рядом проблем, що дісталися в спадок від минулого [8, с.51 — 52]. Рівень усвідомлення й суспільного осмислення цих проблем визначається, з одного боку, тривалою практикою державного патерналізму (розглядаючи культуру як «коліщатко і гвинтик» і суворо караючи вияви незгоди, держава водночас забезпечувала вельми високий, за соціалістичними мірками, рівень добробуту для тих, хто її слухняно обслуговував), а з другого — тим, що саме належність до української культури протягом кількох століть викликала підозри в «мазепинстві», «сепаратизмі», «укрбуржнаці» — часто цілком обґрунтовані.

У результаті на зламі 90-х років суспільна думка, навіть ставлячи проблеми свободи творчості й вивільнення від ідеологічного диктату, практично мала на увазі збереження державного патерналізму, піклуючись хіба що за зміни його орієнтованості на підтримку побудови «соборної та суверенної України». Культурна політика держави протягом періоду незалежності офіційно лишалася патерналістсько-просвітницькою, що повністю було в руслі знаменитого положення про виділення на потреби розвитку культури 8 відсотків валового національного доходу.

Розмірковуючи про напрямки розвитку української культури в умовах розбудови правової держави, академік В.І.Шинкарук підкреслював: «Україні сьогодні вкрай потрібна комплексна., на рівні уряду, програма перекладу і видання пам'яток світової й вітчизняної культури для того, щоб подолати негативні духовні та творчі наслідки десятиліть русифікації культурологічних досліджень, відокремленості від світового культурного процесу, для відродження української культурологічної думки на світовому рівні» [13, с.25].

Докорінні зміни в політичному, економічному, правовому просторі сучасного суспільного буття значною мірою торкнулися і духовної сфери, яка все більше виявляє свої деструктивні властивості. Неприйняття (за умови радикального реформування суспільства) пануючої, до певного часу, ідеологічної основи — явище цілком природне, закономірне. В історії людства подібні процеси не є рідкістю. Тому нічого особливого, унікального немає в тому, що під тиском нових суспільних потреб та інтересів змушена була відступити ідеологія тоталітарного суспільства.

З історичною втратою домінуючих позицій ідеології, що вимагала тотальне втручання в особисте життя кожного індивіда, обґрунтовувала право однієї групи людей конструювати внутрішній світ (культуру) індивідів на свій розсуд (а частіше його відсутність), відбувається об'єктивний процес руйнування більшості культурних основ суспільства, оскільки вони уявляються пов'язаними з тоталітаризмом. Навіть буденні сімейні зв'язки потерпають від кризи культури.

Саме це кризове положення історично набутого національною культурою стає онтологічною підставою для виникнення неототалітаризму, який своєю тотальною критикою «архаїчного» здатен виголошувати розбудову нової культури. Тим самим, почати «новий хрестовий похід» на шляху побудови нової людини, оскільки привласнення права на будівництво нового храму людської душі є визначальною рисою тоталітарної ідеології та культури.

Повноправне існування суспільства, його державницьких формоутворень, полягає у тому, що в розвитку духовних основ суспільного буття існує історична спадкоємність, а тому, на наш погляд, не зовсім обачною є повна відмова від набутого духовного потенціалу, форм і методів виховної роботи, вітчизняного культурно-історичного досвіду. Заради об'єктивності, визначаючи ілюзорність, догматизм, авторитаризм, репресивність як суто негативні ознаки колишніх ідеологічних суспільних основ, не можна замовчувати і їх позитивні якості, без яких не могло бути такого тривалого впливу на мільйони людей.

Література

1. Ахиезер А. Россия — кризисная точка мировой истории // Современное общество. — М., 1994. — № 2. — С.130 — 138.
2. Бом Д. Наука и духовность: необходимость изменений в культуре // Человек. — М., 1993. — №1. — С.7 — 17.
3. Бытие человека в культуре (Опыт онтологического подхода). — Киев, 1994.
4. Друкер Питер. Доба соціальних трансформацій // Сучасність. — Київ, 1996. — № 6. — С.38 — 57.
5. Малаханов В.С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. — М., 1998. — №2. — С.43 — 53.
6. Мойсеїв І. Національна еліта, її культура й політична роль // Розбудова держави. — Київ, 1996. — № 6. — С.11 — 13.
7. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. — Київ, 1994.
8. Стріха М. Українська держава і культура: спроба пошуків взаємодії на тлі світового досвіду // Розбудова держави. — Київ, 1996. — №11. — С.50 — 53.
9. Филипов А.Ф. Ясность, беспокойство и рефлексия: к социологической характеристике современности // Вопросы философии. — М., 1998. — №8. — С.38 — 58.
10. Філософія. (Бичко І.В., Табачковський В.Г. та ін.). — Київ, 1994.

11. *Харитонов В.* Демократия и современное общество // Современное общество. — М., 1994. — №4. — С.48 — 59.
12. *Шинкарук В.І.* Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: Методичні засади осмислення. — Київ, 1996.
13. *Шинкарук В.І.* Формуймо Україну як культурно розвинуту сучасну державу //Трибуна. — Київ,1997. — № 1 — 2. — С.24 — 25.

Надійшла до редакції 18.07.2003 р.